

Barokní poutní knihy a zbožná praxe širokých vrstev

Jan Malura

DOI: 10.21104/CL.2017.1.03

The Baroque pilgrimage books and pious practice of broad strata of people

Abstract The paper deals with literary texts related to the Baroque religious pilgrimages and it attempts to interpret them using interdisciplinary approach the ground of which is a literary-historical perspective, however, which exceeds beyond into the fields of piety history, ethnography and cultural anthropology. The main source is the so called pilgrimage handbooks, books of several literary genres in one, i.e. the historic narration, meditation, litany and pilgrimage song. The paper analyses about twenty of them, all dated to the times of the major flourishing of the collective pilgrimages (1650–1800). They refer to various Bohemian and Moravian pilgrimage sites (e.g. Svatá Hora near Příbram, Stará Boleslav, Křtiny, Háje near Prague, Velehrad, Štramberk) and they also include those cross the border ones (Mariazell, Čenstochová). All the sources have been analysed as an instruction to perform the pious practice, as a demonstration of performative and prescriptive literature, which was an aid for performance of rituals with repetitive activities. The author raises a question how the Baroque literary means are linked to distribution of a piety of a certain type and to development of emotional experiences. The books have been studied as to primarily the individual phases of pilgrimage (pre-pilgrimage preparation, journeys and stations at minor sacral items, piety before Marian devotional images, promise,

farewell, return) and as to the utilisations of particular songs and prayers within them. Many of the pilgrimage handbooks promote typical forms of the Baroque spirituality and a typical form of recatholisation prayer, meditation and song (e.g. Loretan litany, rosary-based prayers). There also occurs a promotion of more extreme demonstrations of the Baroque religious life close to pious practice of lay brotherhoods.

Keywords Baroque religious pilgrimages, Bohemian and Moravian pilgrimage sites, pilgrimage books, phases of pilgrimage, pilgrimage song, prayer, forms of the Baroque spirituality.

Předložená studie je výstupem projektu SGS13/FF/2016 *Fenómén poutních míst jako příklad interdisciplinárního přístupu k barokní mentalitě a zbožnosti*, řešeného na Filozofické fakultě Ostravské univerzity v roce 2016.

Contact Prof. Mgr. Jan Malura, Ph. D., Katedra české literatury a literární vědy, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Reální 3, 700 10 Ostrava 1, Czech Republic; e-mail: jan.malura@osu.cz.

Jak citovat / How to cite Malura, Jan. (2017). Barokní poutní knihy a zbožná praxe širokých vrstev. *Český lid* 104, 33–51. doi:<http://dx.doi.org/10.21104/CL.2017.1.03>

Poutní místa, zejména barokního období, jsou po roce 1989 v českých zemích předmětem velmi živého zájmu různorodých vědních oborů. Výsledkem tohoto badatelského ruchu je kupříkladu několik monografií (Royt 1999; Kafka 2009; Gaži – Hansová 2012; Holubová 2015), sborníků (Mihola 2010; Doležal – Kühne 2006 aj.), množství dílčích, často regionalisticky pojatých studií o jednotlivých lokalitách (k těm nejzajímavějším patří reflexe jihočeských poutních míst: Prokopová 1998; Gaži 2010), edice jedné poutní knihy (Malura – Kosek 2001) a několika poutních kázání (např. Horáková 2000). Poutních míst se dotýká také výzkum dominantně zaměřený na jiné kulturní aspekty, například studium historických krajín či komponované sakrální krajiny (např. Horyna 2001; Semotanová 2011), náboženských bratrstev (Mañas 2010), dobové zbožnosti a rekatolizace (Mikulec 2013; Louthan 2011) i vnímání zázračnosti či nemoci (Gaži 2004; 2008). Poznání poutní kultury je ze své podstaty interdisciplinární (Brückner 2006), což je východisko, které se často deklaruje, ale jen výjimečně důsledně uplatňuje v badatelské praxi. Sborníky o náboženských poutích jsou nejednou poskládány ze specializovaných statí různých oborů (historických, uměleckohistorických, literárněvědných, etnografických), které stojí vedle sebe izolovaně, aniž by navzájem komunikovaly. Mnohé z nich ulpívají na faktografických detailech či podléhají tlaku několika sugestivních pramenů. Chybí jim větší odstup od pramenné základny i komparativní nadhled. V této stati se pokusíme integrovat různá hlediska; nezastíráme, že naším východiskem bude perspektiva literárněhistorická, ale otázky, které si kládeme, zasahují do oblastí dějin zbožnosti, etnografie a kulturní antropologie.

Poutnické příručky

Literární tvorba, která se váže v 17. a 18. století na poutní provoz, je velmi bohatá a různorodá. Dosud byla značná pozornost věnována tzv. mariánským atlasům, a to zejména v monografii J. Royta (1999: 28–55). Nabízely přehledy uctívaných obrazů v Evropě i mimo ni, členěné normovaně do jednotlivých hesel. Vyhledávanými prameny historických a kulturně antropologických výzkumů se staly knihy zázraků, respektive pamětní knihy. Vznikaly především na základě výpovědí poutníků o zázračných událostech spojených s daným místem, které zapisovali kněží, většinou správci poutních kostelů, a to buď ve zkrácené, nebo úplné verzi, přičemž se snažili uvádět základní fakta o události, jméno věřícího, dataci, místo (srov. Prokopová 2004; Holubová 2015). Postupně začaly knihy zázraků a zázračných vyslyšení, které známe nejen z českého, ale též uherského či bavorsko-rakouského prostředí (srov. Tüskes – Knapp 1996), vycházet tiskem. Nelze je pochopitelně brát jako přímé, svědecké záznamy, ale jako texty, které interpretují poutnickou zkušenost, a to s určitým propagandistickým cílem. Mají tedy podobnou intenci jako mariánské atlasy.

Menší zájem zatím vyvolávaly literární projevy sloužící poutnické praxi. Jde o spektrum žánrů souvisejících se spiritualitou poutě: modlitba (a její různé formy), meditace, poutnické, respektive duchovní písně. Z této masy dobové produkce v poslední době poutá pozornost tvorba písňová, zejména ta, která byla publikována formou kramářského tisku. Poutnické písně jsou mimořádně bohatě dochovány v českých archivních a muzeálních fondech a stávají se předmětem zatím nepříliš soustavného výzkumu (např. Holubová 2014; Ivánek 2010; Byrtusová 2011; Fiala – Sobotková 1999). V menší míře byly formou kramářských tisků publikovány i samostatné modlitby, častěji až od počátku 19. století.

Naše pozornost bude věnována žánrově syntetickým knihám, které mají charakter průvodců pro poutníky (k nim dříve Sládek 1994; Malura – Kosek 2001). Jsou to univerzální příručky, jež sdružují několik literárních forem v jednom celku: historii místa, líčení zázraků, popis zázračného obrazu/sochy, pokyny k vykonání poutě, modlitby, meditace, litanie, poutnické písně. Pro náš výzkum jsme vybrali téměř dvě desítky takových příruček z období hlavního rozvoje kolektivních poutí, tedy z doby mezi léty 1650–1800. Snažíme se reflektovat knihy k různorodým českým a moravským poutím, proto se v našem korpusu objevují důležité lokality mariánské, jako je Svatá Hora u Příbrami (Cesta svatohorská 1760), Stará Boleslav (Dlouhoveský 1670 a, b; 1673; J. Tanner 1679; 1690), Křtiny (Oudolí křtinské 1665), Tuřany (Balbín 1658; Dilatus 1682), Hájek (Marek 1718 a, b). Kalvárie je zastoupena Horou Olivetskou, respektive Kotoučem u Štramberku (M. Tanner 1704/1666; Christelius 1678). Putování za svatými patrony reprezentuje Velehrad s cyrilometodějským kultem (Bilovský 1709). Záměrně jsme zahrnuli i knihy reflektující přeshraniční cesty, a to do štýrského Mariazell (Radostná cesta 1735; Žíznivý poutník 1802) a polské Čenstochové (Rotter 1800). Všechny knihy se týkají konkrétního poutního místa s jedinou výjimkou. Nejstarší položka našeho korpusu, *Pěkné poutnické P* Jana Bernarda Kozmuse (1655), se neváže na určitou lokalitu, ale lze ji považovat za jakousi obecnou příručku pro potřeby olomoucké diecéze. Poutní příručky bohemikální provenience byly vydávány ve třech jazycích, česky, německy a latinsky. Naše analýza se přednostně zaměřuje na poznání poutní praxe širokých vrstev, proto si všímáme jen okrajově latinských textů, jež byly adresovány specifickému, vzdělanému publiku (Balbínova *Diva Turzanensis* je určena pro brněnské novice jezuitského řádu).

Vícejazyčnost poutnických příruček má různé podoby. Občas je výsledkem vzájemných, doslovných překladů (J. Tanner 1679; 1690), jindy jde o volnější adaptace, které akcentují odlišné potřeby publika. Četné úpravy jsou charakteristické pro německou verzi knihy františkána Damascena Marka (1718b) k pouti do Hájků u Prahy – česká předloha je zestručněna, vynechány jsou písňové texty, které nejsou nahrazeny německými, z modliteb k hájeckým ambientům zůstává jen nepatrné torzo (Sládek 2000: 6). Známe i případy zcela samostatných různojazyčných verzí svázaných s jedním místem. Německá knížka

jezuity Bartoloměje Christelia *Via Olivetana* textově nijak nesouvisí – kromě obecných shod daných stejným tématem – s českou *Horou Olivetskou* jiného jezuity Matěje Tannera; její písňový a modlitební repertoár je zcela samostatný a originální, na rozdíl od Tannerovy knihy neobsahuje ani historickou část. Upozorníme také na poněkud kuriózní případ knihy *Utecka hřešnikuw*, vydané paulánskou tiskárnou na Jasně Hoře v Čenstochové, klíčovém duchovním místě Polska, v roce 1800. Na začátku tohoto díla pro česky mluvící poutníky z Moravy byla latinská verze Xaveria Augustina Rottera, která vyšla poprvé 1749 (ve stejném roce i německy). Roku 1756 bylo publikováno polské znění, které se pak stalo předlohou pro český text. Označení „český překlad“ je ovšem nepřesné, jde o velmi neobratné tlumočení s mnoha jazykovými prvky polské předlohy (autor zřejmě nepochopil některá polská slova, proto je v textu ponechal, polská flexe se mu zdála natolik blízká, že ji často uchoval).

Náš korpus pramenů neusiluje o úplnost, proto může zkruslovat některá fakta, která se týkají nejen vícejazyčnosti, ale i chronologie. Upozorníme alespoň na okraj, že nejstarší příručkou ke Křtinám není námi reflektované *Oudolí křtinské*, ale dílo *Vallis baptismi...* (Olomouc 1663), které napsal Martin Alexandr Vigsius. K okruhu našich pramenů nezařazujeme lázeňské knihy, přestože v baroku obsahují lecjaký prvek poutních příruček (srov. Ivánek 2012).

Mezi prezentovanou skupinou pramenů najdeme knihy velmi skromných ambicí, poskládané převážně ze starších textů, i díla exkluzivnější s výrazným zastoupením původních, umělecky náročnějších skladeb. Jsou to například německé knihy moravských jezuitů Bartoloměje Christelia či Johanna Dilata, nebo česká díla Jana Hynka Dlouhoveského. Dlouhoveského tvorba ke staroboleslavské pouti v sobě navíc obsahuje zvláštní autorskou sebezprezentaci, pisatel o sobě vytváří – až hagiografickým způsobem – představu mariánského ctitele, vyvoleného oblíbence Panny Marie a příjemce mariánských zázraků (Smyčková 2014). Exkluzivita některých tisků je dána ambiciózním obrazovým doprovodem. Tannerova *Svatá cesta*, vydaná ve třech jazycích, je průvodcem pro poutníka jdoucího z Prahy ke kostelu Nanebevzetí Panny Marie ve Staré Boleslavi, kde je uloženo tzv. paladium země české. Tanner sám byl zřejmě autorem koncepce maleb v 44 kapličkách, jež členily cestu poutníků a obsahovaly nejen mariánské a svatováclavské výjevy, ale i erby se jmény jednotlivých mecenášů (podrobněji Ducreux 1997). Tannerovy knihy pak otiskují rytiny Samuela Dvořáka, prezentované coby reprodukce skutečných maleb v kapličkách. Spojení složky textové (modlitby) s obrazovou (rytiny) se tu blíží barokním emblematickým knihám, oblíbené formě vyšší barokní kultury.

Knihy jako je *Svatá cesta* Jana Tannera mohou být využívány coby prameny pro rekonstrukci původního stavu poutních cest, jejich architektonické podoby i krajinného rozvržení. Mohou upřesnit naši představu o rozrůstajících se poutních trasách. Kupříkladu srovnání německé knihy B. Christelia

s českou M. Tannera ukazuje, jak se křížová cesta na Kotouč v 17. století postupně protáhla ze sedmi zastavení na dvanáct a poté patnáct.

Kniha jako návod k činnosti a chování

V naší stati nás poutnické knihy nezajímají jako pramen pro rekonstrukci barokní krajiny ani přednostně jako estetický artefakt, ale coby soubor textů, který recipienta vede k vykonávání jisté zbožné praxe. Dobová nábožensky vzdělavatelná (devocionální) literatura neposkytovala totiž svému adresátovi jen duchovní texty, ale i návod k práci s nimi i přímý návod k činnosti a chování (srov. podrobněji Malura 2015). Šlo tedy o literaturu výrazně performativní, preskriptivní, která se stávala součástí sociální praxe a pomůckou pro provozování rituálů s opakovanými činnostmi.

Poutní příručky jsou tedy návodem k úspěšnému vykonání poutě, přesněji řečeno procesí. Je totiž patrné, že autoři poutních příruček vytvářeli především (ne výhradně) program pro slavnostní, kolektivní průvody s pevnou strukturou, jež byly vedeny kněžími, eventuálně zástupci z řad věřících, byly to cesty organizované a obvykle završené liturgickou slavností. Takové společné putování je procesím, na rozdíl od privátní, či polosoukromé poutě, jež nemusela mít ani pevnou organizaci ani liturgické završení (k vymezení termínů „pout“ a „procesí“, respektive jejich odlišení srov. Brückner 1970; Kafka 2009: 30–33; Brouček – Jeřábek 2007: 786–787, 808–809). Soukromá pout se explicitně připouští a komentuje spíš výjimečně (M. Tanner 1704; Marek 1718 a, b), v baroku zjevně nebyla častá ani příliš vítaná. Lze předpokládat, že tyto knihy sloužily nejen běžným účastníkům, ale též tzv. vedoucím procesí, jež byli označováni též jako „zpěváci“ či „vůdci“ (Doušek 2003: 6, 7). O jejich konkrétních úlohách, stejně jako o řazeních procesí, cestovních detailech, ale též o technikách a okolnostech zpívání či recitace jednotlivých textů se mnoho z poutních příruček nedozvíme (výjimkou je Cesta svatohorská 1760). K tomu nám lépe poslouží jiné prameny, které však máme až pro 19. století, jak je tomu v případě velmi cenných *Pamětí* písničkáře Františka Haise (srov. Pařízková 2014). Pro období baroka nemáme podobné zdroje k dispozici, nemůžeme tedy posoudit, nakolik byl poměrně náročný spirituální program, který předkládaly poutní příručky, naplňován. Dodejme jen, že míra direktivního vedení čtenáře mohla být různá: „Dále nechci tebe mnohými naučeními obtížiti, ó pobožná mariánská dušičko a horlivý poutníčku, více ty sám dle vlastního vnuknutí učiniti budeš moci“ (Oudolí křtinské 1665: 195).

Klademe si tedy otázky: jaký návod nabízejí poutní knihy pro spirituální praxi širokých vrstev? Jak souvisí jejich literární prostředky s šířením jistého typu zbožnosti, ale i s budováním emocionálních prožitků? Jaký typ textů provází poutníka v jednotlivých fázích poutě? Poslední otázka je pro nás nejdůležitější.

Před cestou

V některých poutních knihách nalezneme rozjímavě-modlitební texty či písně, které reflektují odchod z domu (Rotter 1800: 29–30), respektive vedou uživatele k správnému chování před cestou (poutník se měl smířit s bližními, očistit svou mysl, poručit Bohu starosti o domov a hospodářství; Radostná cesta 1735: 12, 15, 25). Tyto poznámky nejsou příliš časté a vyskytují se spíše v mladších knihách, které počítají s delší cestou.

Větší důraz se obvykle klade na duchovní přípravu na cestu, reflektován je úmysl, záměr, s nímž člověk na pouť vychází, poutník si má klást otázky: „Kam jdu? Co činiti budu?“ (Oudolí křtinské 1665: 163) M. Tanner ho podněcuje podobným způsobem: „Pomysli, proč tu chůzi před sebe vzíti chceš? [...] Jdeš toliko z všetečnosti a kratochvíle, abys tam nětco nového viděl drobet se projel aneb prošel?“ (Tanner 1666, cit. podle Malura – Kosek 2001: 66) Analogické pasáže najdeme v *Cestě svatohorské*, po nich následuje modlitba, při níž má člověk deklarovat svůj záměr: „Všecka myšlení, slova a skutky, všecky kroky a šlápěje, všecku nouzi a chudobu, práci a unavení, všecko modlení a zpívání, staň se tobě z lásky ó Bože v Trojici jediný.“ (Cesta svatohorská 1760: 9–10)

S mimořádnou pozorností přistupuje k tomuto tématu J. B. Kozmus, jenž se jím zabývá v samostatné kapitole své knihy nazvané *Mysl*: „Ptej se tedy prvé samého sebe [...] a rci: kampak já jdu, když se na pout beru? A odpověz hned sobě: do světa, do světa jdu a přijdu. Co pak medle jest svět? A co jest na světě?“ (Kozmus 1655: 159) Reflexe fyzické náročnosti pouti a nebezpečí cest spojuje Kozmus se skeptickou meditací o nebezpečích světa. Z jeho slov zaznívá úzkost a vědomí nestability pozemského bytí: „Pracuješ-li někam přes pole, jdeš-li na pout, všudy mezi strachem a nadějí vždycky stojíš [...] nejináč než jakoby nahý meč ustavičně nad hlavou tvou visící měl. Zajisté život náš nejistý jest a mnohými hořkostmi vůkol a vůkol obklíčený a obmezený.“ (tamtéž: 166) Cestu pojímá jako čin plný nejistoty, stejně jako je plný nástrah celý lidský život. Těchto momentů si v Kozmusově knize dobře povšiml už Zdeněk Kalista, jenž v ní zahlédl vracející se kontrasty strachu a naděje, úzkost je zde hlavním mentálním podnětem poutě, člověk se vydává na cestu, aby hledal nadpřirozenou ochranu v nejistotách světa (Kalista 2001: 79–87). K těmto reflexím se v *Pěkném poutnickém P* váží meditace o smrti, zaznívá typický barokní motiv *memento mori* „Co kdyby tě smrt na schodech, ve dveřích, v bráně, na ulici, v poli, v hájku neb lese, na pivě, na víně, na páleném v krčmě, doma, ven z domu, aneb na loži čekala?“ (Kozmus 1655: 171)

V jiných knihách tyto reflexe scházejí a čteme především obrazně stylizované výzvy k pohybu. Poutník má vyrazit na cestu, pospíchat, zejména Dlouhoveský se snaží prostřednictvím emotivních písní stylizovaných v 1. os. singuláru budovat silné odhodlání k cestě: „Nic mne z té cesty nesrazí, / všechny překážky porazí / silné předsevzetí. // Zdaleka se ukazuje / denice přejasná, / nabízí a potahuje / Panna hvězda krásná: / vezmu křídla holubice

/ poletím k ní velmi prudce, / tam si odpočinu.“ (Dlouhoveský 1670a: 53–54) Takové texty představují typický projev poutnických písní, pro něž je charakteristický silně apelativní, dramatický tón se střídáním promluvočných subjektů a přímým oslovením adresátů, kterými mohou být jak světci, respektive Panna Marie, tak kolektiv poutníků (srov. Ivánek 2010: 140–144). Zejména Panna Marie se poutníkovi nabízí a láká ho, slibuje mu milosrdenství. R. Doušek, který se pokusil rekonstruovat mentální svět jednoho mariánského poutníka kolem roku 1800, hovoří o nadřazování Panny Marie nad trestajícím Bohem, o náklonnosti Panny Marie, jež „se uvolila být přítomna. Budoucnost byla v tomto pojetí ovladatelná. Existence této vize potírala nejistotu. [...] Symbolická pouť byla relevantní ochranou před případnými postihy Boha.“ (Doušek 2003: 14) Autoři poutnických příruček zdůrazňují nutnost přímého kontaktu s posvátnem. Panna Marie zve jako vznešená panovnice na audienci. Tyto motivy, vztahující se obvykle k začátku pouti, jsou velmi často formulovány expresivním barokním stylem, s typickými imperativy a otázkami: „Vstaň a pospěš, čeká na tebe královna, audienci a přístup hotový tobě dává, jdi k ní s důvěrností a s vroucností staročeskou [...] I což meškáš a přijít ještě prodléváš?“ (Dlouhoveský 1670a: 4)

Jiné, většinou mladší příručky zařazují místo meditací a emocionálních výzev katechetická ponaučení v protireformačním duchu. V úvodních písních určených pro pouť do Mariazell je akcentováno shromažďování zásluh a dobrých skutků během pouti (Radostná cesta 1735: 18, 19). Je však třeba dodat, že takové skladby jsou spíše ojedinělé.

Na cestě

V několika knihách najdeme stručné pokyny pro individuální chování na cestě. Poutník nemá příliš mluvit, má zpívat s ostatními písně, nebo se mlčky či hlasitě modlit (Oudolí křtinské 1665: 194–195). Klíčovou poutnickou „pomůckou“ je tedy modlitba, která je poeticky oslavována jako „veslo plavců“ či „svíčka ve tmě“. Většina sledovaných knih nabízí nemalé množství modlitebních textů různého charakteru i délky. Jsou mezi nimi katolickou církví oficiálně doporučované modlitby pro putující, například *Modlitba pocestných* s incipitem *Požehnaný Pán Bůh Izraelský* (např. Žíznivý poutník 1802: 10; Cesta svatohorská 1760: 14). Nechybí rozsáhlejší modlitební meditace, například v českých i německých knihách Damascena Marka nacházíme typická františkánská rozjímání o životě Panny Marie a Ježíše s reflexí jejich cest. Doporučovány jsou tzv. střelné modlitby, tedy modlitby začínající náhlým vyslovením několika slov, rychlým kontaktem s božskou bytostí, jenž by měl vyústit v tiché přemítání a pohnutí. Zásadní místo mají litanie, které se vyskytují téměř ve všech tiscích, a to i latinských. Balbín popisuje praxi brněnských noviců jezuitského řádu na cestě do Tuřan, při níž mají právě litanie zásadní místo (Balbín 1658: 199).

Klíčovou součástí poutnického repertoáru jsou duchovní písně. Jde o různorodé skladby, které jsou konkrétně zacíleny k danému poutnímu místu a poutní cestě, nebo – to je častější případ – se používají písně univerzální, někdy se kombinují oba typy. Johann Dilatus ve své německé knize určené pro pouť do Tuřan výslovně uvádí, že nabízené texty mohou být užívány i pro další poutní místa (Dilatus 1682: nestránkovaná předmluva). Občas autoři upozorňují, že poutnické písně si lze poměrně jednoduše přizpůsobovat podle aktuální potřeby: „Po ostatní cestě mohou se zpívati rozličné písně, které s proměněním místa Svaté Hory také na jiných poutích užívati se můžou.“ (Cesta svatohorská 1760: 77) Kozmus doporučuje pro začátek cesty skladbu *Ve jméno Boží kráčeje*, což je rozsáhlá, devatenácti sloková starší píseň, poprvé v české verzi tištěná v *Kancionálu* Jana Rozenpluta (1601: 709), později převzatá do *Písní katolických* Jiříka Hlohovského, jenž má na závěr svého zpěvníku celý oddíl poutnických písní a antifon, nazvaný „Pocestník“ (Hlohovský 1622: 465–515). Jmenovaná píseň, která je známa též v německém znění, reflektuje cestu i chování při ní ve spojitosti s putováním apoštolů do Emauz a vytváří představu souručenství poutníků, v jejichž blízkosti je samotný Ježíš. Kozmus dále doporučuje písně složené „na způsob litanie“, protože právě ty se hodí k poutnímu provozu. Zkušený zpěvák (tj. vedoucí procesí) předzpívává a kolektiv po něm opakuje, což autor komentuje vtípnou sentencí: „Jak ptáci staří zpívají, tak mladí po nich pípají.“ (Kozmus 1655: 205) Tímto způsobem doporučuje zpívat například *Popřej nám milost k zpívání, Jezu Kriste*, píseň, která rovněž původně pochází z kancionálu J. Rozenpluta (1601: 677).

Některé písně k poutnickému putování obsahují silné katechetické, agitační pasáže, které měly recipienta formovat v protireformačním duchu a vysvětlovat mu oficiální církevní stanovisko k poutím: „Ptáš-li se na příčinu, proč putujem? / Proč k Matičce, proč k Synu pokračujem? / Matka s prosbou přispíš, Syn Matku neoslyší. [...] Proč obrazy stavíme na památku? / Ne barvu než v nich ctíme Boží Matku. / Někdy Rodička Boží ukáže nám tvář Boží.“ (Rotter 1800: 85, 87) Součástí takových textů jsou i výpady proti nekatolíkům: „Milostná Rodičko! Rajska holubičko! / Dej vítězství bojujícím, / vypros nebe putujícím, / nebe putujícím. / Zkaž kacířské bludy, pekelné obludy, / podvodu lutriánského, / zažeň z kraje křesťanského.“ (tamtéž 1800: 82)

Pokud byla součástí poutní trasy křížová cesta, tvoří samozřejmě pobožnosti k jednotlivým zastavením hlavní osu poutnické knihy. Tak je tomu v knihách M. Tannera, B. Christelia a J. Dilata. Posledně jmenovaný sleduje cestu z Brna do Tuřan, tedy k mariánské soše, ale tato poutní trasa byla původně lemována patnácti zastaveními křížové cesty. Dilatus reflektuje dané geografické podmínky a pro každý úsek určuje soubor textů: modlitby, včetně Otčenáš a Zdravas, plus pětislokou píseň, která mohla být zpívána opakovaně, dokud poutníci nedošli k dalšímu zastavení (Kvapil 2013: 168–169). Pevnou strukturu má i *Svatá cesta* J. Tannera (1679; 1690), jejíž rytmus vytváří 44 zastavení u kaplíček (počet je dán počtem invokací v loretánských litaních), přičemž

vzdálenost mezi jednotlivými zastaveními měla symbolický rozměr, odpovídá totiž přibližné délce Karlova mostu (Karlův most byl v jezuitské rekatolizační koncepci jakýmsi centrem českého sakrálního prostoru, postupně zaplňovaným katolickými symboly; srov. Louthan 2011: 161–172). Ke každému zastavení jsou v Tannerově knize určeny vždy dvě modlitby, jedna mariánská a druhá svatováclavská.

Také další knihy nabízejí konkrétní texty ke konkrétním lokalitám, výrazně rekatolizační *Cesta svatohorská* předepisuje pobožnost u pražské Újezdské brány (dnes zaniklá stavba). Pozoruhodné je, že procesí tu má zazpívat *Kdož ochrany Nejvyššího, v skrejši jeho užívá*, tedy žalm 90 v písňovém zpracování člena jednoty bratrské a kryptokalvinisty Jiřího Strejce, jenž se od konce 17. století zabydlel i v katolickém písňovém repertoáru (*Cesta svatohorská* 1760: 23–24). Tento žalm byl vůbec oblíbeným textem barokního i pozdějšího poutnictví, jak dokládá jeho odlišná písňová verze v knížce k pouti do Mariazell (*Žíznivý poutník* 1802: 16–18).

Poutní knihy počítají s tím, že poutník potká v krajině kříž či Boží muka, tehdy se má v kleče krátce pomodlit: „Pozdraven buď svatý Kříži, buď nám klíč do ráje a řebřík do nebe, a loďka k plavení z toho časného do života věčného“ (*Radostná cesta* 1735: 104). Nemá však v takové situaci zapomenout ani na Pannu Marii a na to „v jaké starosti a žalosti nejsvětější Panna pod křížem stála [...] měj s ní utrpnost“ (*Marek* 1718a: 92). Pokud po cestě narazí na hřbitov nebo „místo popravčí“, má následovat pozdravení duší v očistci: „Pozdrav vás Bůh všemohoucí! Vy chudé, nuzné a zarmoucené, zavřené a opuštěné duše v očistci...“ (*Radostná cesta* 1735: 105) Celá řada poutních knih doporučuje pro chůzi mezi drobnými sakrálními objekty i modlitbu růžence, praktikovanou podle známé devocionální pomůcky – řetízku s navlečenými zrny, kterými se odpočítávají jednotlivé modlitby. Princip rituálního, mantrického opakování celých modliteb či jednotlivých formulí se dobře hodil k poutní cestě. Růženec jako předmět byl totiž soukromou pomůckou věřícího, amuletem, kterému byla přisouzena magická ochranná funkce (k dobové praxi růžence jako uctívaného hmotného předmětu i modlitební metody srov. Kafka 2009: 264–274). Křtinská poutní kniha dává v tomto duchu jasné doporučení: „Chceš vděčnou a milou věc Paní tvé učiniti, měj vždy při sobě rosarium, jestliže ne veřejně za pasem, aspoň skrytě v kapsi, ten často v rukách nos, pěstuj a líbej, a co nad to vděčnějšího jest, na něm se modli.“ (*Oudolí křtinské* 1665: 166) Růženci jsou věnovány i artistně stylizované písně, srov. *Gesang vom Heiligen Rosenkranz* (Dilatus 1682: 32–34). Růžencové modlitby se stávají jedním z pilířů zbožné cesty do Mariazell (*Žíznivý poutník* 1802: 18–64). Ovšem jsou na poutních trasách doloženy i jinak než jen v preskriptivních poutních příručkách. M. Holubová popisuje praxi členů mariánské družiny měšťanů z Březnice, kteří putovali čtvrtou nedělí po Velikonocích na Svatou Horu u Příbrami a odříkávali u každého kříže na poutní cestě modlitbu růžence (Holubová 2015: 81).

Při postupném přibližování k poutnímu chrámu má člověk připravovat své srdce, zejména odhazovat tíživé myšlenky (Marek 1718a: 127). S přibližováním roste význam písní a emocionálně stylizovaných textů, J. B. Kozmus pro takové situace například předepisuje skladbu Adama Michny z Otradovic *Láska k lásce suplkuje* s incipitem *Poslyš, Ježíši, vzdychání* a refrémem: *Ach, miluji, ach miluji, / můj Ježíši, tě miluji* (Kozmus 1655: 326–328; Čejka 1999: 39). Kozmusova příručka vůbec velmi často zařazuje Michnovy skladby, což svědčí o pozoruhodně rychlé recepci tohoto vrcholného představitele české barokní hymnografie.

Důležitým okamžikem je tzv. poklona a pozdravení chrámu, tedy okamžik, kdy poutník poprvé zahlédne poutní kostel, cíl své cesty. Do *Cesty svatohorské* je zařazena tato píseň, která vítá chrám a zároveň poutníkovi dává instruktáž k rituálním úkonům: „Pozdvihněte oči vaše Marie milovníci, / uhlídáte Svatohorské Královny rezidenci, / již se očím ukazuje, / co dávno srdce vinšuje [...] Před tvým chrámem ó Maria na kolena padáme, / a slzavýma očima, první Zdravas skládáme.“ (Cesta svatohorská 1760: 117) Příručka pro moravské poutníky k Panně Marii Čenstochovské uvádí, že pokud člověk zahlédne, i když jen zdaleka, věž chrámu na Jasně Hoře, má slézt z vozu či z koně (při tak daleké cestě se nepočítá s pěší chůzí) a pozdravit jej modlitbou začínající těmito slovy: „Vítej i buď po tisíckrát pozdravena Vežo [sic] Davidova, s všeckých stran spasení našeho štítami otočena. Vítej příbytku Panny nejsvětější...“ (Rotter 1800: 31)

Na místě

Celý pobyt na poutním místě doprovázely krajní emoce, které oscilují mezi úzkostnými prosbami a jáсотem. Při setkání se zázračným obrazem se doporučuje padnout na kolena. Poté má věřící „horlivě“ odříkat například tuto emotivní *Modlitbu k Panně Marii zázračné*, jejímž základem jsou přirovnání uspořádaná do řetězců v paralelních větých konstrukcích: „Královno nebeská! Kolik duchův anjelských, kolik duší spravedlivých, kolik na nebi hvězd, kolik v moři písku, kolik na stromech listů, kolik na zemi bylin, kolik všech živočichů, kolik v věčnosti okamžení, tolikrát tě s nejhlubší ponížeností pozdravuji, ó nejkrásnější a nejsvětější Boží Matičko a Paní má, Panno Maria.“ (Radostná cesta 1735: 145) Cesta k panně Marii byla v lidové zbožnosti chápána jako projev ponížení před posvátnem, před bytostí, která nabízí milosrdenství (Doušek 2003: 14). Citové pohnutí ústilo v touhu po bezprostředním kontaktu s milostnou sochou či obrazem – ostatně už zmiňované pokleknutí bylo výrazem přímého, tělesného setkání s posvátným místem, který byl tolik důležitým aspektem poutní spirituality. U příležitosti poutí na Svatou Horu u Příbrami se snímala milostná socha z oltáře a tehdy měli mariánští ctitelé možnost dotýkat se jí anebo líbat okraj jejích šatů (Holubová 2015: 82).

Modlitby pro vykonání osobní zbožnosti před sochou či obrazem se vyznačují silným afektivním působením, jež je vyjádřeno už názvem daného textu, například *Srdečné vzývání P. Marie* (Cesta svatohorská 1760: 201–203). Do úst jsou poutníkům vkládány písně typu „Vítej tisíckrát vítej ó Maria / vítej poklade skrytej, Matko milá“ (tamtéž: 118, stejný text Žíznivý poutník 1802: 131–132), nebo modlitby: „Pohled Panno na mě, pozoruj, volám, žádám, prosím, neustoupím od tebe a nespustím se tebe“ (Marek 1718a: 138). Před čenstochovským obrazem mají česky mluvící poutníci zpívat píseň, jejíž první sloka zní: „Ó Maria moja radost! / Ó Maria srdce mé! / Duše mé jedinká žádost, / bez tebe jest všudy zle. / Přijď, Maria! Přijď ke mně, / prv než láskou, prv než láskou / srdce mé se rozpuke.“ (Rotter 1800: 43)

V některých případech může mít klíčová, vrcholná modlitba jinou ideovou dominantu než citově rozjitřené milostné vyznání. Závěrečným zastavením Tannerovy *Svaté cesty* je přirozeně modlitba před tzv. paladiem země české, která pojímá staroboleslavský milostný obraz v úzkém spojení s vládnoucí habsburskou dynastií. Srovnejme její českou a německou verzi:

„Vesel se Královno Boleslavská! Královno všech svatých, nejdůstojnější Panno Maria, před jejímžto obrazem ve Vídni narodil se náš milostivý král a pan Leopold první císař římský: skrze tu radost, kterou máš v nebi, z toho, že jsi o tom dokonale jistá, že tvé slávy nikdy neubude, a ona že se nikdy neskončí: prosím tebe, rač opatrovati nejslavnější Dům rakouský, kterýž pro zachování a rozšíření katolické víry tak mnoho až posavad pracoval a podstoupil, aby jeho slávy, z níž by pošla větší Boží sláva, nikdy neubývalo.“ (J. Tanner 1679: 44)

„Königin alle Heiligen, aller ehren würdige Jungfrau Maria, vor deren Bildnus unser allergnädigster König und Herr Leopoldus der erste Römische Kayser zu Wien geboren worden; ich bitte dich durch diejenige Himmlische Freud, die du aus dem hast, das du für gewis weis, es werde deine Glory niemahlen auffhören oder abnehmen: beschütze das gloriwürdigste Haus Oestereich, welches bis auf den heutigen Tag für erhaltung und ausbreitung des Heiligen Catholischen Glaubens sich sonderlich bemühet und bearbeitet, viel gelitten und ausgestanden hat, auf das seine ehr und Glory, aus der die grössere ehr Gottes erwachset, niemahlen abnehme.“ (J. Tanner 1690: 44)

Tannerovy modlitby jsou unikátní tím, že pracují s historicko-hagiografickými fakty, citovaný text připomíná skutečnost, že paladium bylo před švédským nebezpečím převezeno do Vídně a že pod jeho záštitou se císařovně Marii Anně narodil syn Leopold, pozdější císař Leopold I. Celá Tannerova kniha buduje prostřednictvím těchto narážek představu kultu staroboleslavského obrazu coby oficiálního, státního rituálu Habsburků, analogického k pouti

do Mariazell (Ducreux 1997: 614–618). Na ilustraci k citované modlitbě nedominuje paladium, které je tu spíš okrajovým motivem, ale rodina sv. Václava, zahrnující 12 císařů, 5 španělských králů, 13 francouzských králů, 15 polských králů a další panovníky.

V našich příručkách nechybí ani texty, které se vážou k bohoslužebným úkonům, usměrňují prožívání bohoslužby, doprovázejí přijetí svátostí, tj. zpověď a přijímání (velmi podrobně postupuje v tomto směru Dilatus 1682: 149–199, stejně jako Žízivý poutník 1802: 170–206). Jsou to nejednou literárně propracované meditativní texty, jako například u M. Tannera (Malura – Kosek 2001: 163–177), ale zároveň láskyplné mysticko-milostné modlitby určené k okamžiku po přijímání: „Ježíši Ty jsi se mnou! Ježíši Ty jsi při mně! Ó Ježíši Ty jsi ve mně. Ty jsi můj a já jsem Tvůj. Ó Bože srdce mého! Miluji tebe nade všechno, miluji Tebe jedině pro Tebe samýho.“ (Rotter 1800: 67) V případě, že se konala pouť jako děkovaná, nemohl poutník vynechat předávání votivních darů. Tento projev díkůvzdání za obdrženou pomoc a zázračné vyslyšení prosby měl silně ritualizovanou podobu, byl aktem, jenž se podobal svatebním či křestním darům, protože obojí bylo chápáno „ryze symbolicky“ (Prokopová 2007: 262). Připomenutý rituál důkladně komentuje J. B. Kozmus, který se zamýšlí rovněž nad tím, co mohou přinést chudí, a zdůrazňuje, že kromě těch materiálních lze předat i dary duchovní, jež zprostředkovávají přímlovu. A připojuje modlitby a rozjímání k tomuto aktu, protože „modlitební prezent“ pronášený v poutním chrámu má podle něj zásadní význam (Kozmus 1655: 436–473).

Navazujícím rituálem, prožívaným se stupňovanou emocionalitou, je akt zaslíbení. Poutník se zcela vydává Panně Marii, Ježíši Kristu či svatému patronovi, projevuje oddanost a formuluje slib věrnosti. Toto zaslíbení je často jakousi duchovní obdobou „světského vztahu mezi patronkou a klientem“ (k tomu Prokopová 2007: 260–261), proto i texty, které se k němu váží, mají podobu smlouvy. V těchto symbolických aktech jde o odevzdání se pod ochranu Panny Marie a zároveň o ponížený závazek služby, kterou ctitel slibuje vysoce postavené osobnosti, Matce Boží. Takovým textem je například o budoucí lásce pojednávající *Smlouva pobožného poutníka s Matičkou Boží*, kterou si má člověk opakovat i mimo poutní místo (Oudolí křtinské 1665: 227–234).

Krajní emoce vyjadřuje také *Modlitba, v nížto se docela v služebnost a poddanost v chlapství a sklávství mariánské uvozuje a podrobuje* z knihy J. I. Dlouhoveského:

*„Ó pravá Královno světa, ej teď jsem před tebou nevděčně
a nedbálně ztracený u tvého trůnu stojící a raději se s celým
srdcem, že Tě vidím volenou a korunovanou Císařovnu nad celým
stvořením. Ó kým všichni lidé na světě Tobě slouží! [...] Aspoň já nyní
na kolena svá padám a chci se Tobě dokonale zcela a zouplna na tento
šťastný a blahoslavený právě den za dobrovolnou a dobrolíbeznou,*

svobodnou a ochotnou obět a zápal dáti a netoliko Tvůj poddaný (nebo poddaná) a služebník, ale i chlap, otrok, skláv nejnehodnější zůstat. Na dokázání toho a na znamení, že jsem celou mou vůlí a svobodu Tobě dokonale odevzdal a že srdce mé k Tvému císařování a panování, jako řetězy, uvázané jest, chci toto zevnitřní a viditelné znamení těchto pout a řetězku na sobě stále nositi. [...] Žádného titule většího ani koruny královské žáden více nejsem, jediné at jsem vždycky v Tvé svaté poddanosti a zajetí živ, ode všech lidí za takového držán a počten.“ (Dlouhoveský 1670b: 194–196)

Citovaná modlitba má zjevné rysy spirituality, která byla rozšířená uvnitř náboženských bratrstev. Tato sdružení byla výrazným a typickým fenoménem rekatolizačního duchovního života v českých zemích 17. a 18. století a znatelně se podílela na poutním provozu, i když v poutnických příručkách se tento fakt zrcadlí překvapivě málo. Upozorníme, že právě poutě do Staré Boleslavi byly silně spojeny s aktivitami bratrstev, velmi prestižní *Bratrstvo dobré smrti* strahovských premonstrátů mělo ve svých stanovách každoroční pouť do Staré Boleslavi (Ducreux 1997: 598–599). Dlouhoveský, který byl sám členem mariánské sodality a na svém panství v Kraselově založil růžencové bratrstvo, ve své knize mluví o přijetí „mariánského jha“, tedy jakéhosi dobrovolného poddanství a zotročení, jež mělo i své materiálně symbolické projevy. Vyznavač této zbožné praktiky italského původu, vytvořené údajně Karlem Boromejským, „musí na sobě nositi řetězky s pouťčky malýma z prostého kovu aneb železa, jak sklávům a zajatým pod jhem těžícím přináležejí. Obyčejně se nosí na ruce pravé aneb levé, aneb kdo chce dlé líbosti budto na hrdle aneb jedné noze: musí pak býti posvěcený [...]“ (Dlouhoveský 1670b: 188).

Loučení a návrat

Po zaslíbení nezbyvá poutníkovi než se rozloučit. Texty určené k loučení a odcházení mají v mnoha knihách nápadně příbuznou stavbu i shodné formule. Jejich častým motivem je touha mluvčího ponechat své srdce u Panny Marie. Srovnajme tři velmi podobné modlitby:

„Měj se dobře, ó Matko milosrdenství a propuť služebníka tvého v pokoji. Měj sobě, poníženež prosím, poručené všechno to, proč jsem k tobě přišel a co jsem tu Synáčku tvému poručil: srdce mé, žádost a vzdychání mé zde jemu a tobě zanechávám. Měj se dobře. A jako jsi mi popřála, abych zdráv sem k tobě přišel, tak rač dále pomáhati, abych zdráv domu došel.“ (Oudolí křtinské 1665: 329)

„*Měj se dobře, ó Matičko milosrdenství a propuť služebníka tvého (služebnici tvou) v pokoji. Měj sobě, poníženě prosím, poručené všecko to, proč jsem k tobě přišel a co jsem tu synáčku tvému poručil: srdce mé, žádost a vzdychání má zde jemu a tobě zanechávám. Měj se dobře. A jako jsi mi popřála, abych zdráv sem k tobě přišel, tak rač dále pomáhati, abych zdráv domu došel (neb došla).*“ (Dlouhoveský 1670b: 239–240)

„*Měj se tehdy dobře, ó má zlatá Matko, měj se dobře mého srdce jediná radosti. Měj se dobře, ó mé zlaté potěšení, měj se dobře rozmilá Matko [...] a s tím přijmi srdce mé, a vůli mou, kterou já z pouhé lásky k Tobě, zde zanechávám.*“ (Cesta svatohorská 1760: 254)

Po této modlitbě následuje píseň s incipitem *Měj se dobře Panno čistá*: „Ač pak s tělem pryč odejdem, srdce však tu zůstane, / dokad se zase nesejdem, bud ono tu v zástavě, / zde nechť bez přestání hoří, před trůnem Tvé milosti, / až posledně zcela shoří, pravé lásky průdkosti.“ (Cesta svatohorská 1760: 256–257) Poznamenejme, že mezi poutnickými písněmi, tištěnými samostatně formou kramářských tisků, je značné množství skladeb typu *Loučení s Pannou Marií* či *Loučení se od obrazu mariánského*. J. B. Kozmus zařazuje kromě podobného prozaického rozloučení s Pannou Marií (*Poslední poutnické vale*) ještě na úplný závěr svého díla píseň *Smrt, konec, zvonec*, která pochází ze závěrečného oddílu Michnovy *České mariánské muziky* a reflektuje umírání i konečnost lidského života: „Člověče, pomni na konec, / pomni stále na ten zvonec“ (Kozmus 1655: 684; srov. Čejka 1999: 154–155). Tyto verše jen podtrhují celkově skeptický ráz Kozmusovy knihy, jež spojuje náboženskou pouť s rozvažováním lidské hříšnosti a výstrahou *memento mori*.

K návratu z pouti už většinou není předepisován žádný podrobnější program, jen výjimečně jsou zmiňovány či otiskovány konkrétní texty, například svatohorská kniha navrhuje pro návrat píseň *Budiž na věky pochválen, z té milosti*, která se měla zpívat podle *Chtíc aby spal* (Cesta svatohorská 1760: 262), proslulá a v 18. století již zlidovělé Michnovy skladby. Nadstandardní pozornost věnuje zpáteční cestě J. Dilatus; předepisuje konkrétní modlitby a litanie – kromě nezbytné *Loretánské litanie* také *Litanii o utrpení Krista*. Co se týká zpěvu, nechává poutníkovi značnou volnost, při návratu má zkrátka zpívat své oblíbené písně (Dilatus 1682: 223–252). Litanie, růžencové modlitby, ale i cyklus písní doporučuje pro zpáteční cestu též Damascén Marek (1718a: 264–276).

Jiné varianty

Popsaný program se týká hlavně poutí k mariánským milostným obrazům a sochám, jež jsou v českomoravském prostoru zcela převažujícím typem

barokního poutnictví. Jiný charakter má zbožnost kalvárií, u nás ne tolik rozšířená. Emocionální prožitek tu většinou kulminoval už v průběhu cesty, kdy se připomínaly drastické momenty Kristova utrpení. Takovou strukturu má Christeliova německá kniha, která předkládá pro jednotlivá zastavení výrazně expresivní, často kající písně, jež zobrazují Kristovo utrpení s detailností a smyslovou, vizuální názorností (Christelius 1678). Praxe pašijových procesí připomínala divadelní výstupy, jak o tom svědčí i Tannerova *Hora Olivetská*, akcentující hříšnost člověka a jeho touhu po očistě. Proto, jak píše M. Tanner, volí někteří poutníci extrémní podobu flagelantského průvodu: „Kteří vroucnější jsou, a chtějí za své hříchy skrze utrpné skutky za dosti učiniti, bosýma nohami tu celou cestu krácejí, aneb nějaký těžký kříž, (kteří schválně již k tomu přihotovení při chrámu Páně se zachovávají) pod kápí aneb kukli, aby poznání nebyli, pro následování Krista Pána na svých ramenách nesou aneb vláčejí: anebo bičemi uzlovatými tělo své mrskají a kárají: aneb nějaký jiný utrpný skutek konají, každý podle své pobožnosti, jak kdo více neb méně k umučení Syna Božího nakloněný jest.“ (Malura – Kosek 2001: 63–64) Metody barokního asketismu známe i z některých mariánských poutních míst, například někteří poutníci na Svatou Horu absolvovali po kolenou tzv. svatohorské schody vedoucí z Příbrami k poutnímu chrámu (Holubová 2015: 81).

V případě putování ke svatým patronům má poutnický program velmi často specifickou podobu tzv. hodinek, tedy návodů, jak se během dne a roku správně modlit. V této praxi, vycházející z tzv. denní modlitby, běžné zejména v klášterním prostředí, byl den rozfázován do několika bodů s recitací modliteb či žalmů a zpěvem hymnů či antifon. Laická společnost přejala tuto formu a transformovala si ji pro své potřeby. Barokní doba byla epochou rozkvětu cyklů hodinek, tištěných v národních jazycích pro široké publikum. Tato forma proniká i do poutních knih (zejména jezuitských), dobře to ukazuje Bilovského velehradské *Nábožné putování*, kde po historickém úvodu následují hodinky k oběma světcům, jež mají sedm částí. Začíná se modlitbami, hymny a antifonou „Na jitřní“ a pokračuje se dalšími úseky dne až po nešpory a „komplet“ (okamžik před spaním). Hymnus „Na devátou“ (tj. devět hodin po východu slunce, odpoledne) oslavuje Moravu jako místo prvního uplatnění slovanského liturgického jazyka. Je to země vyvolená, posvěcená Božím darem, její jazyk je posvátný: „Radůj se Moravské království, / zes velkýma obdařeno ctnostmi / skrz Strachotu a Cyrila / zůstalas, Moravo, Bohu milá, / tvým jazykem Bůh chtěl se ctíti / a mše svaté sloužené míti“ (Bilovský 1709: fol. B5b).

Ovšem i mariánské poutě a poutní příručky mohly mít velmi specifickou podobu, jak o tom svědčí hájecká cesta a kniha Damascena Marka. V ní tvoří zásadní část duchovní procházka mezi ambity poutního areálu, kde má poutník „na svaté obrazy pobožně patřiti“ a pomocí nich „v sobě žádost rozpáliti“ (1718a: 186). Tato krátká cesta v sobě integruje zbožnost pašijovou, mariánskou, ale též úctu k františkánským patronům a českým světcům. Poutník má například u jednoho z ambitů při vyobrazení Panny Marie Pasovské (tedy

Panny Marie Pomocné), v baroku velmi oblíbené, odříkávat následující veršovanou modlitbu. Užítím řetězců mariánských metafor se podobá výše citované prozaické modlitbě z *Radostné cesty* (1735: 145), ale sugestivnost Markova textu je umocněna rytmickými kvalitami: „Kolik jest krupějí v moři / a hvězd na obloze hoří, / kolik jest duchův nebeských, / kolik životčichův zemských, / kolik v ratolestech listí, / na zemi trávy a srsti, / kolik má puntíčkův nebe, / plamínkův dá oheň z sebe, / kolik jest písku po světě, / kolik krásných kvítkův kvete, / kolik jest stvoření možných, / stvořených věcí přítomných, / tolikrát buď pozdravena / a ode všech zvelebena“ (Marek 1718 a: 197).

Závěr

Většina poutnických příruček prosazovala poměrně jednotnou strukturu zbožného putování, kdy se v jednotlivých fázích předepisovaly podobné texty s podobnými tematickými či afektovými akcenty. Dílčí rozdíly jsou dány specifiky kultovního objektu, k němuž se vážou účely procesí, i krajinně architektonickou podobou poutního místa (poutní areály s ambity či poutní trasy s křížovou cestou vyžadovaly přirozeně specifický program). Mnohé knihy propagují typické formy barokní spirituality a typické formy rekatolizační modlitby, meditace a písně. Kromě *Loretánské litanie*, kterou obsahuje téměř každá příručka, jde zejména o modlitby růžence. Nechybí ani propagace extrémnějších, respektive náročnějších projevů barokního náboženského života. V této souvislosti by si zasloužila důkladnější pozornost otázka vztahu privátních vs. veřejných forem poutní praxe.

Za jeden z nejtypičtějších rysů barokní spirituality se považuje její silné propojení s vizualitou, obraz se často stává východiskem zbožného aktu. Tato tendence se zvláště výrazně projevuje právě v barokním poutnictví. Průběh barokní poutě lze interpretovat jako cestu formovanou vizuálními podněty (Prokopová 2007: 262), a to exteriérovými i interiérovými. Mluví o nich velmi často také poutnické příručky, když zmiňují například obrazy a sochy Panny Marie v kaplích a kostelích, které se mají ozdobovat kvítím, šátky, svícmi, rouchy či koberci, aby více přitahovaly pocestného (Oudolík křtinské 1665: 148–149; Kozmus 1655: 454). Poutníci jsou zároveň vedeni k praktikování zbožnosti pomocí devočních obrázků, které mají mít co nejčastěji před očima, a to mj. prostřednictvím poutních příruček, v nichž jsou nejednou přetiskovány. Tato praxe přitom počítala též s fyzickým kontaktem s obrázky, jejich soukromým dotýkáním a líbáním. Toto téma, tedy propojení vizuální a textové složky v poutních příručkách, by si nepochybně v budoucnu zasloužilo samostatnou analýzu.

Literatura

- Brückner, Wolfgang. 1970. Zur Phänomenologie und Nomenklatur des Wallfahrtswesens und seiner Erforschung. Wörter und Sachen in systematisch-semantischem Zusammenhang. In: Harmening, Dieter (ed.): *Volkskultur und Geschichte*. Berlin: Erich Schmidt Verlag: 384–424.
- Brückner, Wolfgang. 2006. Mentalitätsgeschichtliche Probleme moderner Wallfahrtsforschung. Eine diskursanalytische Besinnung. In: Doležal, Daniel – Kühne, Hartmut (eds): *Wallfahrten in der europäischen Kultur / Pilgrimage in European Culture*. Frankfurt a. M.: Peter Lang: 15–23.
- Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard (eds.). 2007. *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Sv. 3, O–Ž. Praha: Mladá Fronta.
- Byrtusová, Barbora. 2011. Reflexe kultu Panny Marie hostýnské v kramářských tiscích. *Studia Comeniana et historica* 41: 85/86: 97–117.
- Čejka, Mirek (ed.). 1999. *Adam Václav Michna z Otradovic: Básnické dílo*. Praha: NLN.
- Doležal, Daniel – Kühne, Hartmut (eds). 2006. *Wallfahrten in der europäischen Kultur / Pilgrimage in European Culture*. Frankfurt a. M.: Peter Lang.
- Doušek, Roman. 2003. Mariánský poutník Matěj Chládek z Podbřežic. Ke kultu Panny Marie na přelomu 18. a 19. století. In: *Národopisný věstník* 20 (62): 1: 5–14.
- Ducieux, Marie-Elizabeth. 1997. Symbolický rozměr poutě do Staré Boleslavi. *Český časopis historický* 95: 3/4: 585–620.
- Fiala, Jiří – Sobotková, Marie. 1999. Vznik kultu Panny Marie Svatokopecké a jeho reflexe v kramářských písních. *Český lid* 86: 61–79.
- Gaži, Martin. 2004. „K lékařce nebeskej“ Poutní Podsrp a vnímání nemoci na českém venkově 18. století. *Kuděj* 6: 1: 17–31.
- Gaži, Martin. 2008. O rozumnosti bez rozumu a břečtanu příběhů. Prolegomena k dějinám předmoderních zázraků. In: Grečenková, Martina – Mikulec, Jiří (eds.): *Církev a zrod moderní racionality. Víra – pověra – vzdělanost – věda v raném novověku*. Praha: Historický ústav: 183–239.
- Gaži, Martin. 2010. K typologii mariánských poutních míst na jihu Čech v 17. a 18. století. In: Mihola, Jiří (ed.): *Na cestě do nebeského Jeruzaléma. Poutnictví v českých zemích ve středoevropském kontextu*. Brno: Moravské zemské muzeum: 137–158.
- Gaži, Martin – Hansová, Jarmila. 2012. *Svatyně za hradbami měst: Křížová hora u Českého Krumlova v jihočeských a středoevropských souvislostech*. České Budějovice: Národní památkový ústav.
- Holubová, Markéta. 2014. Odráz kultu Panny Marie Svatohorské v kramářské produkci. In: Holubová, Markéta – Suchomelová, Marcela (eds.): *Salve regina. Mariánská úcta ve středních Čechách*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Státní oblastní archiv: 59–79.
- Holubová, Markéta. 2015. *Panna Marie Svatohorská. Příspěvek k barokním vazbám jezuitské rezidence a poutního místa*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Horáková, Michaela (ed.). 2000. *Nádobá zapálená. Soubor svatonepomucenských kázání a jiných spisů z první poloviny 18. století*. Ždár nad Sázavou: Cisterciána Sarensis.
- Horyna, Mojmír. 2001. Tvář barokní Čechie. Baroko v české krajině a historické paměti. In: Vlnas, Vít (ed.): *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*. Praha: Národní galerie: 249–255.
- Ivánek, Jakub. 2010. Genologická analýza českých barokních písní o svatých. In: Malura, Jan (ed.): *Žánrové aspekty starší literatury*. Ostrava: Ostravská univerzita: 121–147.

- Ivánek, Jakub. 2012. Reprezentace lázeňské krajiny v literatuře raného novověku. In: Malura, Jan – Tomášek, Martin (eds.): *Krajina. Vytváření prostoru v literatuře a výtvarném umění*. Ostrava: Ostravská univerzita: 86–110.
- Kafka, Luboš. 2009. *Dárek z pouťi. Poutní a pouťové umění*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, Lika klub.
- Kalista, Zdeněk. 2001. *Česká barokní pouť. K religiozitě českého lidu v době barokní*. Horáková, Michaela – Ferklová, Renata (eds.). Žďár nad Sázavou: Cisterciána Sarensis.
- Kvapil, Jan. 2013. Dilatova dilatace aneb: Pojednání o šíři a dosahu hymnografického kontextu poutní knihy Marianische Kirchfahrt (1682) moravského jezuita Johanna Dilata. In: Jordánková, Hana – Maňas, Vladimír (eds.): *Jezuité a Brno. Sociální a kulturní interakce koleje a města (1578–1773)*. Brno: Statutární město Brno, Archiv města Brna: 157–169.
- Louthan, Howard. 2011. *Obracení Čech na víru aneb Rekatolizace po dobrém a po zlém*. Přeložil Zdeněk Ruckí. Praha: Rybka Publishers.
- Malura, Jan. 2015. *Meditace a modlitba v literatuře raného novověku*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Malura, Jan – Kosek, Pavel (eds). 2001. *Matěj Tanner: Hora Olivetská*. Brno: Host.
- Maňas, Vladimír. 2010. Náboženská bratrstva a poutnictví na Moravě v raném novověku. In: Maňas, Vladimír – Orliťa, Zdeněk – Potůčková, Martina (eds.): *Zbožných duší úl. Náboženská bratrstva v kultuře raněnovověké Moravy*. Olomouc: Arcidiecézní muzeum: 20–28, 74–129 (hesla katalogu).
- Mihola, Jiří (ed.). 2010. *Na cestě do nebeského Jeruzaléma. Poutnictví v českých zemích ve středoevropském kontextu*. Brno: Moravské zemské muzeum.
- Mikulec, Jiří. 2013. *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích*. Praha: Grada.
- Pařízková, Kateřina. 2014. Mariánská procesie v průběhu 19. století. Pražský písničkář František Hais o svých poutích na Svatou Horu, do Staré Boleslavi a konečně do Hájku v letech 1832–1888. In: Holubová, Markéta – Suchomelová, Marcela (eds.): *Salve regina. Mariánská úcta ve středních Čechách*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Státním oblastní archiv: 285–298.
- Prokopová, Zdeňka. 1998. Každodenní život mariánského poutního místa Kájov v letech 1656–1725. *Jihočeský sborník historický* 66–67: 51–63.
- Prokopová, Zdeňka. 2004. „Auxilium Christianorum, ora pro nobis!“ Barokní knihy zázraků jako dosud málo využitý pramen. *Kuděj* 6: 3–16.
- Prokopová, Zdeňka. 2007. Poutník. In: Bůžek, Václav – Král, Pavel (eds.): *Člověk českého raného novověku*. Praha: Argo: 255–274.
- Royt, Jan. 1999. *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*. Praha: Karolinum.
- Semotanová, Eva. 2011. Kladské Vambeřice – osm století duchovní krajiny. In: Hlavačka, Milan (ed.): *Paměť míst, událostí a osobností. Historie jako identita a manipulace*. Praha: Historický ústav: 551–583.
- Sládek, Miloš. 1994. Zázračná uzdravení a dobrotivá vzhlednutí v české literatuře doby baroka. *Literární archiv* 27, Česká literatura doby baroka: 247–271.
- Sládek, Miloš. 2000. Bezpečnost místa svatého před starého hada jedovatosti aneb Hájek v literatuře 17. a počátku 18. století a dvě kázání z jubilejní slavnosti roku 1723. In: *Františkánský klášter v Hájku v literatuře 17. a 18. století*. Unhošť: Římskokatolická farnost u kostela sv. Petra a Pavla v Unhošti: 1–64.
- Smyčková, Kateřina. 2014. Mariánský ctitel: literární (sebe)prezentace J. I. Dlouhoveského. In: Holubová, Markéta – Suchomelová, Marcela (eds.): *Salve regina. Mariánská úcta ve středních Čechách*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Státní oblastní archiv: 241–251.
- Tüskes, Gábor – Knapp, Éva. 1996. *Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*. Dettelbach: J. H. Röhl.

Prameny

- Balbín, Bohuslav. 1658. *Diva Turzanensis...* Olomouc: Vít Jindřich Ettl.
- Bilovský, Bohumír Hynek. 1709. *Nábožné putování k svatým Cyrilovi a Strachotovi...* Olomouc: Ignác Rosenberg.
- Cesta svatohorská k zázračnému obrazu...* 1760. Praha: Jezuitská tiskárna.
- Dilatus, Johannes. 1682. *Marianische KirCHFahrt zu dem Uralten Gnaden-Bild...* Glatz: Andreas Pega.
- Dlouhoveský, Jan Ignác. 1670a. *Ager Benedictionis. Požehnané pole...* Praha: Arcibiskupská tiskárna.
- Dlouhoveský, Jan Ignác. 1670b. *Zdoro-Slaviček na Poli požehnaném.* Praha: Arcibiskupská tiskárna.
- Dlouhoveský, Jan Ignác. 1673. *Hrdlička staroboleslavská.* Praha: Jan Arnolt.
- Hlohovský, Jiří. 1622. *Písně katolické.* Olomouc: Matěj Handl.
- Christelius, Bartoloměj. 1678. *Via Olivetana. Oelberg Strassen...* Olomouc: Josef Kilian.
- Kozmus, Jan Bernard. 1655. *Pěkné Poutnické P aneb Poklad skrytý v poli pobožným poutníkům otevřený.* Olomouc: Vít Jindřich Ettl.
- Marek, Damascenus. 1718a. *Vůdce cesty všech pobožně putujících do Hájku svatého...* Praha: Karel Jan Hraba.
- Marek, Damascenus. 1718b. *Weeg-Gefährt...* Praha: Karel Jan Hraba.
- Oudolí křtinské nejsvětější rodičky Boží Panny Marie.* 1665. Litomyšl: Jan Arnolt.
- Radostná cesta v tomto plačtivém oudolí... do Mariacell...* 1735. Brno: František Karel Siedler.
- Rotter, Xaverius Augustin. 1800. *Utecka hřešnikuw aneb Horouca nabožnost do nejsvětější Paní Marii na Jasnej Hoře...* Jasna Hora: Paulínská tiskárna.
- Rozenplut ze Švarcenbachu, Jan. 1601. *Kancionál aneb Sebrání zpěvův pobožných.* Olomouc: Jiří Handl.
- Tanner, Jan. 1679. *Svatá cesta z Prahy do Staré Boleslavě...* Praha: Jezuitská tiskárna.
- Tanner, Jan. 1690. *Heiliger Weg von Prag nach Altbunzlau.* Prag: Georg Konias.
- Tanner, Matěj. 1704. *Hora Olivetská...* Nisa: Josef Schogl [poprvé asi 1666].
- Vigsius, Martin Alex. 1663. *Vallis baptismi. Alias Kyrteinensis seu diversorii, in honorem, memoriam et gloriam Magnae Dei Matris ...* Olomouc: Vít Jindřich Ettl.
- Žízlivý poutník aneb Cellenská cesta...* 1802. Praha: Johanna Jeřábková.